

Çevre Sorunları Bağlamında Kur'an'da İsrâf Anlayışı ve Vicdani Boşluğun Telâfisi Meselesi*

Süleyman Kaya

suleymankaya@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Türkiye.

Özet

Bu makalede, çevre sorunları bağlamında Kur'an'da israf anlayışı ve insana tanıdığı vicdani boşluğun telafisi analiz edilmeye çalışılmıştır. İsrâfın, çevre sorunlarını oluşturan en önemli etkenlerden biri olduğuna dikkat çekilmiştir. Bunun için yine çevre sorunları karşısında yapılması öncelikli işlerden birinin israfı önlemek olduğuna vurgu yapılmıştır. Çalışmada, din-çevre ilişkisinin iyi analiz edilebilmesi için çevre sorunlarının bugün yüz yüze kalınan şekliyle kavranması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Ardından israf konusu Kur'an'ın ele aldığı anlam boyutlarıyla kısaca verilmiş, süreç içerisinde oluşan anlam değişimine dikkat çekilmiş, zamanla öne çıkan ekonomik anlamdaki israf anlayışının kapsam alanı çevre sorunlarıyla ilişkili olarak incelenmiştir. Kur'an'ın israf tasavvurunda bireyin keyfiyetine bırakılan vicdani bir boşluk olduğu tespit edilmiştir. Çevre-israf ilişkisinde kontrol edilmesi gereken en önemli noktalardan birinin bu boşluk olduğuna vurgu yapılmıştır. Kur'an'ın ilgili boşluğu inanç temelli ahlak anlayışı ile doldurduğuna değinilmiştir. Ahlak kapsamına giren alt başlıklar ayrı ayrı ele alınmamış, Kur'an'ın ahlaka verdiği önem genel çerçevesiyle vurgulanmıştır. Çünkü her bir başlık ayrı bir çalışma konusu olabilecek niteliktedir. Bu noktada özellikle ahlak anlayışının çevre sorunları bağlamında güncellenmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Öneme binaen israf ve ahlak ilkelerini yalın haliyle dile getirmenin yeterli olmayacağı üzerinde durulmuştur. Çevre konusunun farkındalık/bilinç boyutlarıyla ele alınmaya başlandığı günümüzde ruhunu Kur'an'dan alan ahlakın, çevre sorunlarıyla bağlantılı olarak profesyonel bir eğitim anlayışı ile içselleştirilmesinin sağlanması gerektiğine işaret edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'an, çevre, israf, ahlak, bilinç.

Waste Approach in the Quran in the Context of Environmental Problems and Compensation for Conscientious Void

Süleyman Kaya

suleymankaya@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Turkey.

Abstract

In this article, in the context of environmental problems, the understanding of waste in the Quran and the compensation of the conscientious emptiness it gives to human beings are tried to be analyzed. It has been pointed out that waste is one of the most important factors that create environmental problems. For this, it was emphasized that one of the priority works to be done in the face of environmental problems is to prevent waste. In the study, it is emphasized that in order to analyze the religion-environment relationship well, environmental problems should be understood as they are faced today. Then, the issue of waste was given briefly with the dimensions of meaning dealt with by the Quran, attention was drawn to the meaning change that occurred in the process, and the scope of the economic waste understanding that came to the fore over time was examined in relation to environmental problems. It has been determined that there is a conscientious void left to the individual's arbitrariness in the Quran's concept of waste. It was emphasized that this gap is one of the most important points to be controlled in the relationship between environment and waste. It was mentioned that the Qur'an

*Bu çalışma, 5. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu'nda sunulan "Çevre Sorunları Bağlamında Kur'an Temelli İsrâf Anlayışının Analizi" başlıklı bildirinin genişletilerek makaleye dönüştürülmüş şeklidir.

fills the relevant gap with an understanding of morality based on belief. Sub-titles within the scope of morality were not discussed separately, the importance given by the Quran to morality was emphasized in its general framework. Because; Each topic can be a separate study subject. At this point, it was pointed out that especially the moral understanding should be updated in the context of environmental problems. It was emphasized that it would not be enough to simply express the principles of waste and morality due to their importance. It has been pointed out that today, when the environmental issue has begun to be addressed with awareness / consciousness dimensions, the morality that takes its soul from the Quran should be internalized with a professional education approach in connection with environmental problems.

Keywords: Exegesis, Quran, environment, waste, morality, consciousness

1. Giriş

Genel anlamda çevre-insan ilişkisi insanın varlık alemine teşrifıyla başlamış olsa da 1950’li yıllara gelindiğinde bu ilişkide bir kırılma yaşanmış; evren, varlık âlemine insan eliyle yapılan aşırı müdahalenin geleceği tehdit ettiği sinyallerini vermeye başlamıştır. Bunun üzerine insanlık gerek bilim mahfillerinde gerekse devletler nezdinde konuya önem atfetme eğilimine girmiştir. Bir tarafta sorunun nereden kaynaklandığı çeşitli yönleriyle araştırılıp tartışılırken diğer taraftan gerek bireysel ve gerekse organize çözümlerin neler olabileceği araştırılmaya başlanmıştır; gönüllü kuruluş ve devletler tarafından önerilen çözümler bazen eğitim bazen de yasal tedbirlerle desteklenerek uygulamaya geçirilmeye çalışılmıştır. Konunun ciddiyeti, inançların da sorun karşısında pozisyon belirlenmesini gerektirmiş, hatta inançlardan birey ve toplum nezdindeki işlevselliğinden dolayı çözüme yönelik katkı sunmaları beklenmiştir.

İnsanlığın en önemli gündem maddelerinden birisi haline gelen çevre sorunlarına Müslüman dünyanın da makul öneriler sunması ve insanlığın ilgili derdine deva niteliğinde somut örnekler geliştirmesi beklenmektedir. Müslüman dünya konuya dair yetkinliğini çalışma alanlarının her birinde sahip olduğu inancın motive edici gücünü de arkasına alarak geç de olsa ispatlamaya çalışmıştır. Özellikle bin dokuz yüz doksanlı yıllardan itibaren konuya din çerçevesinde de değinilmeye başlanmıştır. Bu gayretin bir devamı olarak

bu makalede, Kur’an’da israf konusu çevre sorunlarıyla bağlantılı şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmada önce çevre sorunlarını güncel yapısıyla kavrama mecburiyetine dikkat çekilmiş, sonra konu Kur’an temelli israf algısıyla ilişkilendirilmeye çalışılmış; ortaya çıkan vicdani boşluğun ruhunu Kur’an’dan alan inanç temelli ahlak anlayışıyla doldurulabileceğine dikkat çekilmiştir. Burada kullanılan “Kur’an temelli” ifadesinin onun tamamlayıcı unsurları olan sünnet ve geleneğin dışlanması anlamına gelmediği özellikle bilinmelidir.

2. Çevre Sorunları

Aslında “ve semayı biz elimizle bina ettik. Doğrusu biz kudret, imkân sahibiyiz. Yeri de biz döşedik. Ne de güzel döşeyenleriz biz.” (Zâriyât 51/47, 48; bk. Hicr 15/19-21; Yâsîn 36/37, 38; Rahmân 55/5-8; vb.) ayetinde de belirtildiği gibi Allah’ın varlığa koyduğu hassas düzen gereği ekosistemler kendi içlerindeki girdi ve çıktılarıyla otantik yapılarını koruyacak niteliktedirler (Galip, 2017, 135). Ancak insanın yaptığı aşırı müdahaleler bir aşamadan sonra çevre problemlerine neden olmaya başlamıştır. Giriş kısmında da değinildiği gibi özellikle de 1950’li yıllardan itibaren çevre konusu sorun odaklı yapısıyla ele alınmaya çalışılmıştır. İlim dünyası sorunu gündeme taşımaya başlamış, devletler de ister istemez ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Çevreye yönelik çalışmalar, zamanla “Ekoloji/Çevrebilim” çatısı altında hızlı sanayileşme, düzensiz ve sağlıksız kentleşme, kimyasal ve

radioaktif kirlilik, erozyon ve çölleşme, su, hava, toprak ve gürültü kirliliği, küresel ısınma, tarım alanlarının verimli kullanılmayışı gibi başlıklar altında (Kayadibi, 2008, 1/280; Altıntaş-Şatır-İhsan, 2011, 661-662) çeşitli bilim dallarıyla ilişkili şekilde ve kendi kavramlarıyla incelenen ayrı bir bilim dalı haline gelmiştir (Çepel, 1995, s. 65; Parlak, 2004, 22).

Dolayısıyla ilgili içeriği ile çevre meselesi kadim dönem çevre-insan ilişkisi dışında yeni bir nitelik ve yönetsel biçim kazanmıştır. Tarihî akış içerisinde konu, gündeme taşınan problematik boyutuyla modern döneme aittir (Türkmen, 2008, 153-156; Ünal, 2010, 50-56.). Din-çevre ilişkisi işlenirken bu husus dikkate alınmalıdır. Zira modern dönem, genel anlamda varlık anlayışından insan anlayışına; siyasetten yönetime, ekonomiden ticarete birçok alanda köklü değişikliklere sebep olmuştur. Modern dönemin yeni bir anlayışla şekillendirdiği varlık, insan, devlet yönetimi şekli bilgi analizine de yansımış; değişim, post modern anlayışla süregelmiştir. Bu süreçte çevre problemleri ortaya çıkmış; konuyu ilgi alanına alan ekoloji/çevrebilim alanındaki yaklaşımlarda da hızlı paradigma değişikliği olmuştur. Sürdürülebilir kalkınma sürdürülebilir yaşam anlayışına; kirlenene ödetme kirlenmeyi önlemeye; iktisadi-mali bütçe biyo-fiziksel bütçeye; yeraltı kaynaklarının zenginliği ve etkin kullanımı yerüstü ve yeraltı kaynaklarının korunması ve geliştirilmesine; insan merkezli çevre yaklaşımı doğa merkezli çevre yaklaşımına; çevre bilimlerdeki ayrışık analizler bütünlük ve sistematik analizlere; tüketim toplumu anlayışı ekolojik toplum anlayışına; insan hakları tüm canlıların yaşam hakkına; çevreyi yasal koruma bütünlük korumaya vb. dönüşmüş durumdadır (Parlak, 2004, 27). Bütün gayretlere rağmen önlemlerin hızı ve yaygınlığı yeterli düzeye ulaşmazsa iklim, su, toprak ve genel anlamda çevre kirliliği yanında biyoçeşitli-

liğin de risk altında kalacağı ifade edilmektedir (Türkiye İsrar Raporu 2018, s. 18.).

Kur'ân açısından bakıldığında da konunun bugün ele alınan özgün yapısıyla tanınmaya ve modern dönemin bilgi analiz ve uygulama yöntemiyle harmanlanıp dini yönü ilgili veriler ışığında yeniden kurgulanmaya ihtiyacı vardır. Bu sebeple Kur'an temelli israf anlayışı, ilgili dönüşüm ve değişime sirayet edecek şekilde güncellenip bu algının insanlığa nasıl sunulacağı, birey ve toplumda nasıl içselleştirileceğinin yeniden çalışılması gerekmektedir. Konunun uluslararası bir boyut kazanması, yapılan çalışmalarda dünyayla eşgüdüm halinde olunması gereği ise ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur.

3. Kur'an'da İsrar Anlayışı

Çevre sorunlarının en temel sebeplerinden birisi aşırı ve gereksiz tüketimdir. İlgili tutum, İslam kültürü terminolojisinde israf çatı kavramı altında işlenmektedir. Kur'ân açısından bakıldığında ise israf kavramı, bugün kullanılan içeriğinden daha kapsamlı bir anlam alanına sahiptir. Dolayısıyla Kur'ân'daki anlam alanlarıyla gündeme oturan anlam arasında ilişki kurabilmek veya aradaki fark ya da ilişkiyi anlayabilmek için önce kavramın Kur'ân'daki anlam alanını tespit etmek sonra da bugün daha çok gündeme taşınan ekonomik anlamını ele almak gerekmektedir.

3.1. Kur'an'da israf kavramının anlam alanı

“Seref” kökünden türeyen israf sözlükte, “sınırı/ölçüyü aşma, hata, cehalet, gaflet” gibi anlamlara gelmektedir (İbn Fâris 1979, 3/153; İbn Manzûr, ts. 3/1996). Terim olarak ise “inanç, söz ve davranışta dinin, aklın, örfün uygun gördüğü ölçülerin dışına çıkmayı, özellikle mal veya imkânları meşrû olmayan amaçlar için saçıp savurmaya” ifade etmektedir (Cengiz, 2001, 178).

Kur'an'ın anlam haritasında israf, ekonomik anlamdaki aşırılık, savurganlık (Nisâ 4/6; En'am 6/141) gibi sonradan daha baskın hale gelen anlamları yanında şirk (Mü'min 40/42, 43), küfür (Tâhâ 20/127; Mü'min 40/28, 43), haram (Nisâ 4/6; A'râf 7/81), günah veya günaha aşırı gitme (Zümer 39/53; Zuhuruf 43/5), helali haram kılma (A'râf 7/35), adaletsizlik (İsrâ 17/33), bozgunculuk (Mâide 5/32; Mü'min 40/28) anlamlarını da içerecek şekilde kullanılmıştır (Râğib, 1997. 407, 408; Dâmeğânî, 1983, 236, 237).

“Siz, beni, Allah'ı inkâra ve tanrı olduklarına dair haklarında hiçbir bilgi olmayan şeyleri O'na ortak koşmaya çağırıyorsunuz. Ben ise sizleri çok güçlü ve bağışlayıcı olan Allah'a inanmaya davet ediyorum. Doğrusu şu ki sizin davet ettiğiniz şeylerin ne dünya ne de ahirete yönelik davete değer yönü yoktur. Dönüşünüz Allah'adır. Aşırı gidenler (müsrifin) cehennem ehlinin ta kendileridir” (Mü'min 40/42, 43) ayetinde anlam siyak ve sibak açısından dikkate alındığında “müsrifin” kelimesinin şirk dahil her tür aşırılığı ifade edecek şekilde kullanıldığı rahatça anlaşılmaktadır (el-Âlûsî, 1997, 13/110). “Doğru yoldan sapanı (esrefe) ve Rabbinin ayetlerini inkâr edeni işte böyle cezalandırırız. Şüphesiz ki ahiret azabı daha şiddetli ve daha süreklidir” (Tâ hâ 20/127) ayetinde de serf kökünden türeyen “esref”, arzularını kontrol edemeyerek Allah'ın ayetlerini inkâra varan bir aşırılığı dile getirmektedir (el-Âlûsî, 9/408). Yine, “Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın muhterem kıldığı cana kıymayın. Bir kimse haksız yere öldürülüp onun hakkını alma konusunda velisine yetki verilirse veli de kısas konusunda aşırı gitmesin (felâ yüsrif). Zaten ona verilen velilik yetkisi kendisine yeterli katkıyı sağlamıştır” (İsrâ 17/33) ayetinde, öldürülen kişinin haklarını savunmada yetki verilen kimseden, kanunun kendisine tanıdığı adalet ilkesini gözetmesi istenmiş; öfkeyle hareket ederek öldürme işini başka-

larına sirayet ettirmemesi veya cezalandırma da aşırıya gitmemesi ifade edilmiştir (Taberî, 2000, 9/104). Bu süreçte adalet ilkeleri dışına taşan her davranış şekli çatı kavram olarak nitelenebilecek “israf” ile anlatılmıştır.

İsraf kavramının doğrudan ekonomik alanla ilgili kullanımında, yetimlerin malları üzerinde velisinin yaptığı savurganlık (israf) ile toplandıktan sonra mahsul üzerinden zekât veya sadaka olarak yapılan yardımda aşırıya kaçılmaması gerektiğinin altı çizilmiştir (Nisâ 4/6; En'am 6/141). Kur'an, gözetimleri altında bulundurdukları yetimlerin mallarında velilerine tasarruf/kullanım hakkı vermektedir. Ancak velilere “büyüyünce nasıl olsa geri alacaklar diye o malları savurganlık (israf) ederek yiyip bitirmeme” (Nisâ 4/6) uyarısı yapılmıştır. “(Meyveler) derlenip toparlandığında onlardan verilmesi gerekeni verin ama aşırı kaçmayın (lâ tüsrifû). Çünkü Allah aşırı gidenleri (müsrifin) sevmez.” (En'am 6/141) ayeti de sahip olunan bir malın kullanımında gözetilmesi gereken ölçüyü ifade etmektedir.

Kısaca Kur'an dilinde, olması gerekenin dışındaki her tasarruf israf olarak nitelendirilmiştir. Bu kullanımların, inanç boyutuyla ve cehaletle ilişkilendirilmesi, israf kavramının taşıdığı olumsuz anlama daha bir derinlik katmaktadır. Hayatın pratik alanına fıkıh üzerinden yansımaları sadece birey ağırlıklı ekonomik alanla ilgili kullanım şekli olan savurganlık, harcamada sınırı aşma, bir şeyi helâl olan mahalde münasip olan miktardan fazla harcama anlamlarının (Cürçânî, 2004, 23; Erdoğan, 2015, 260) öne çıkmasına sebebiyet vermiştir. Yani kavram, anlam daralmasına uğramıştır. Ama kavramın Kur'an'da, inanç, adalet, helal-haram gibi kavramlar çerçevesinde kullanımı önemlidir. Burada hemen şunu söylemek mümkündür: Kur'an'ın şirk, küfür, haram, günah, helali haram kılma, adaletsizlik, bozgunculuk gibi kullanımlarının

tümünde israf, tüm boyutlarıyla eleştirilmekte, yani kabul edilmeyen veya uygun olmayan bir davranış biçimi olarak nitelenmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın bu yaklaşımını ekonomik anlamdaki israfa yaklaşımını gölgeleyici değil aksine destekleyici bir unsur olarak değerlendirmek gerekmektedir.

3.2. Kur'ân'da ekonomik anlamda israf

Kur'an'da diğer anlamları yanında ekonomik anlamdaki israf, nafaka dahil farz olan ve gönüllü olarak yapılan hayra yönelik harcamalarla (infak) da ilişkili şekilde tasvir edilmiştir (Nisâ 4/6; En'am 6/141). Belki de israfa dikkate alınması gereken en önemli hususlardan birisi budur. Zira insan, harcama alanının meşru olmasını kendisi adına sınırsız tasarruf hakkı olarak algılayabilir. Oysa mesele hiç de böyle değildir. Nitekim Allah'ın has kullarının israf etmeden yaptıkları mu'tedil harcama "O mü'min kullar harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar." (Furkân 25/67) şeklinde ifade edilmektedir. Ayette geçen "lem yüsrifü" kısmının "cömertlikte sınırı aşmama", "lem yekturû" ifadesinin de "cimrinin pintiliğine düşmeme"; "kavâmâ" kavramının "ihtiyaç kadar, ne fazla ne eksik, iki aşırı uca da kaçmadan dengeli" şeklinde açıklanması mutedil bir tutumu (iktisat) ifade etmektedir (Zemahşerî, 3/104; Âlûsî, 1997, 11/67). Ayetin öncesinde ve sonrasında mü'minlerin diğer önemli özelliklerinden bahsedilmektedir. Öyle ise burada söz konusu olan nafaka yanında farz olsun nafile olsun her türden harcamayı kapsayacak nitelikteki tutumlarda mü'mine yakışan mutedil/dengeli harcama şeklidir.

Evlenip zifafa girmeden boşanan bir kadına verilecek mihr miktarını anlatan ayette "alel mûsi' kaderuh ve alel muktiri kaderuh" ifadesinden, fakir ve zenginin içinde buldukları durum ölçüsünde belirlenecek bir miktarı

vermeleri gerektiğinin ifade edilmesi (Sâyıs, 2010, I/203) de ilgili pozisyonu destekler niteliktedir. Zaten "Ne cimrilik yaparak elini sımsıkı tut ne de har vurup harman savur (mutedil ol). Aksi halde perişan olursun" (İsrâ 17/29) ayeti tam da bu ilkeli tutumu anlatmaktadır. Nitekim ayette geçen "mahsûrâ" kelimesi bağlamında Râzî, Ferrâ'dan nakille ilgili kelimenin Araplarca dermanı kesildiği için yürümekten aciz kalan deve için kullanıldığını belirterek, yerli yersiz harcama yapan kişinin zamanla bakmakla yükümlü olduğu kişilerin de ihtiyacını karşılayamaz duruma düşeceğinden aciz kalmış deve konumuna geleceğini ve ailesi nezdinde itibar kaybedeceğini ifade etmiştir (Râzî, 1981, 20/196). Aslında ilgili durum bizde de "Eve lazım olan camiye haramdır" özdeyişiyle özetlenmiştir. İlginç olan şey değindiğimiz İsrâ 29. ayetin Kur'an'da israfı anlatan ve Allah'ın uygun görmediği yere harcamayı ifade eden diğer bir kavram olan "tebzîr"le bağlantılı olarak geçmiş olmasıdır (Şevkânî, 1997, 3/278). Nitekim "Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesine saçıp savuranlar şeytanların dostlarıdır. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür" (İsrâ 17/26, 27) ayetinde aşırı ve yersiz harcama türü de "tebzîr" kelimesiyle israf olarak değerlendirilmiştir (Zemahşerî, 2/358). "Bir şeyi layık olmayan yere harcama" (Erdoğan, 2015, 554) anlamına gelen tebzîrin israf oluşunun cahiliye döneminde uygulanan bir adete işaret sadedinde vurgulanmış olması ayrıca önemlidir.

Cahiliye döneminde bazı kendini bilmez kişilerin malını veya kestiği bir deveyi ihtiyaç için değil de sırf övünç ve gurur vesilesi olarak gereksiz yere saçıp savurduğundan bahsedilir. Ayetin başında geçen "Akrabaya, düşkünlere ve yolda kalmışlara gerekli yardımı yap. Bununla birlikte malını saçıp savurma. Çünkü mallarını har vurup harman savuranlar şeytanların kardeşidir. Şeytanlar ise

Rabbine karşı çok nankördür” (İsrâ 17/26, 27) ifadelerinden ilgili cahiliye uygulamasının kınandığı, hatta farz veya nafîle niteliğinde dahi olsa harcamalarda yerli yerindeğinin gözetilmesi kuralının getirildiği anlaşılmaktadır (Zemahşerî, 2/358). Hayırlı işlerde dahi olsa yersiz harcamanın uygun olmadığı “Çardaklı ve çardaksız bağları üzüm bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer ve benzemez biçimde zeytin ve narları yaratan O’dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez” (En’am 6/141; Şevkânî, 1997, 3/278.) ayetinde daha da somutlaşmış bulunmaktadır.

Herkesçe bilinen “Ey Âdemogulları! Her secde ettiğinizde güzel elbiselerinizi giyin; yiyin için ama israf etmeyiniz. Çünkü Allah helali haram kılanları/israfı sevmez.” (A’râf 7/31) ayeti ise günah işlediğini düşündüğü elbiseleri çıkararak çıplak veya yeni bir elbiseyle değiştirerek tavaf etme gibi helal olanı haram kılma keyfiyeti olan daha ağır bir israfın yanında, yeme-içmeyi terk ederek kendini zayıf düşürecek kadar züht veya takvaya bürünmeyi de israf olarak nitelediği görülmektedir (Şevkânî, 1997, 2/251). Dolayısıyla cömertlik ve îsâr kavramları da işlenirken dikkat edilmeli, israfı önleyelim derken insanları mağdur edecek pozisyonlara düşürecek teşviklerden de sakınılmalıdır. Özellikle de olağanüstü şartların gerektirdiği durumlar ile hayatın normal akışı içerisinde gösterilmesi gereken davranışlar arasındaki farka dikkat edilmelidir. Örneğin, îsâr konusunda “Önceden beri Medîne’de yerleşik olup gerçek anlamda inanmış olan kimseler, oraya hicret edenleri hoşnutlukla karşılar ve onlara yaptıkları yardımlardan dolayı sıkıntı hissetmezler. Hatta kendileri yoksulluk içerisinde bulunsalar bile onlara yardımı kendilerine tercih ederler. Kendini cimrilikten koruyan kişi

kurtuluşa ermiş demektir” (Haşr 59/9) âyetinin hicret şartlarındaki kriz dönemine işaret ettiği unutulmamalıdır. Hicret sürecinde olağanüstü bir durum söz konusudur. Dolayısıyla ayette bahse konu teşvik de bu şartlara uygundur. Zira Sa’d b. Ebî Vakkas hastalanıp öleceğini anlayınca Peygamberimize önce malının üçte ikisini, kabul etmeyince yarısını, onun da doğru olmadığını ifade edince üçte birini hibe etmek istediğini ifade etmiş; Peygamberimiz, “Vârisleri zengin bırakman, onları muhtaç ve insanlara el açar bırakmandan iyidir” (Buhârî, 1400, Cenâiz 36) buyurarak normal şartlarda gözetilmesi gereken dengeye vurgu yapmıştır.

Her türlü ibadette dahi itidalli olmayı öngören Kur’anî ilkeleri yaşayarak gösteren Hz. Peygamber’in abdest alırken suyu fazla kullandığını gören bir sahabelisini uyarması üzerine “Abdestte de israf olur mu?” sorusuna karşılık “Evet! Akmakta olan bir nehrin kenarında bile olsan” şeklindeki cevabı (Zemahşerî, 2/358) aslında hayatın her alanında Müslümanın takınması gereken itidalli durumu göstermesi açısından yeterlidir. İlgili tutumun dilimize “kaynakları dengeli kullanma” anlamına gelen “iktisat” şeklinde geçmesi ve ekonomi bilimine isim olması manidardır.

Kur’an’ın bu genel anlamdaki tanımlamasından israfın haram olduğu, helal olmayan yerlere harcama yapılamayacağı genel ilkesi çıkmış, ancak helal alanda yapılacak harcamaların israf ve cimrilik sınırları birey ve topluma göre değişeceğinden doğal olarak kesin çizgilerle belirlenmemiştir. Fıkıhın öngördüğü zarûriyyât, hâciyyât, tahsîniyyât çerçevesinde düşünüldüğünde tahsîniyyât aşamasının sınırlarını belirlemek kolay olmayacaktır (İbn Âşûr, 2016, s. 267, 278). Bu makalede ilgili alan imtihan süreci yaşayan insana bir tercih alanı olarak bırakılan vicdani boşluk olarak tanımlanmıştır.

Kur'an açısından bakıldığında tasarrufa dair tek somut sınırlama Bakara 282. ayetle ilişkili olarak ortaya konan, "ergenlik çağına ulaşmış temyiz gücüne sahip kişinin kısıtlı sayılmasını gerektirecek derecede aklın ve şer'in gereğine aykırı şekilde malın tebzîr ve itlâfı" olarak tanımlanan sefehe malının teslim edilmemesi (Nisâ 4/5.) ve İslâm Hukuku terimi olarak "hakları kullanma ehliyetinin yokluğu, kaldırılması veya kısıtlanması" anlamında kullanılan hacr (kısıtlılık) (Apaydın, 14/513, 515.) olduğu söylenebilir. Bu sebeple Müslüman bireyin aklî ve bedenî gelişimi ne olursa olsun ırk, renk ve cinsiyet ayırmaksızın vücûb ehliyetine, genel anlamda çocukluk, kölelik ve delilik hariç aklî ve bedenî gelişimine uygun olarak eda ehliyetine sahip olduğu kabul edilmiştir. Kaldı ki çocukluk ve delilik (cunûn) halinin mahiyeti ve sınırları hakkında da ihtilaflar söz konusudur. Özellikle de çocukluk dönemi sınırları; bu sınırlar bir şekilde sona erdikten sonra sefehe harcama yetkisinin tamamen verilip verilemeyeceği; bunun tabii olarak mı yoksa hâkim kararıyla mı olacağı konularında ihtilaf edilmiştir (Apaydın, Yunus, 1996, 14/513). Zamanla sistemleşen fakihlerin farklı görüşleri arasında genel anlamda çocuklar ve akıl hastaları dışındakilerin engellenmesine çok sıcak bakılmadığı anlaşılmaktadır.

Tasarruf hürriyeti Allah'ın insana verdiği en temel hak olduğu düşünüldüğünden burada getirilen sınırın "başkasına zarar verme" genel ilkesi olduğu söylenebilir. Aslında bu da gayet doğaldır. Çünkü israf kavramı ölçü ve kalıpları belli olan somut tek düze bir kavram olup her durumda tüm toplumlara ve bireylere tek tip uygulanabilecek bir yapıya sahip değildir. Dinî olduğu gibi yönetsel ve örfî bir yönü de olduğundan birey ve toplumun durumuna göre göreceli bir anlam içeriği kazanacaktır. Nitekim kavramın anlamı bugün "Gereksiz yere para, zaman, emek vb.ni harcama; savurganlık, tüm kaynakların bilgisizce

ve rasyonel olmayan bir şekilde kullanılması" içeriği ile kullanılır hale gelmiştir. Bu tanım da israf, Kur'an ve fıkın tanımında yer alan "helal olan yere harcama" şeklindeki dinî içeriğini de kaybederek büyük ölçüde modern dönemin din devlet işlerini birbirinden ayıran laik devlet anlayışı ile örtüşür bir nitelik kazanmış görünmektedir. Buradan, israf anlayışının bugün mer'i ekonomik sistemler bazında kendi düşünce yapılarına uygun şekilde dile getirildiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda etrafımızdaki formel düzeneklerin kurucu ve kurgulayıcısı İslam düşüncesi olmadığından yapacağımız açılımların ilgili sisteme entegrasyonu de o zemin üzerinden olmak zorunda kalmaktadır.

Kur'an'ın israf tanımlamasının genelde birey üzerinden şekillendiği görülmektedir. Bu çatı kavram üzerinden ülke adına kurumsal bazda yapılan harcamaların hangi durumda israf kapsamına girip girmeyeceği de ayrıca düşünülmesi gereken bir husustur. Zira günümüzde kamu harcamaları daha kapsamlı ve yüklü miktarlara ulaşmış durumdadır. Burada yapılan israfın bedeli daha ağırdır. Dolayısıyla kamuda yapılan israf günümüzde ayrıca değerlendirilmelidir.

Yukarıda yapılan açıklamalar, harcama hususunda Kur'an'ın, bireyin inisiyatifine bıraktığı vicdani bir boşluğun olduğunu göstermektedir. Oysa Kur'an, biraz sonra açıklanacağı üzere bu boşluğu ahlakî prensiplerle donatarak telafi etmektedir.

4. Vicdani Boşluğun Telafisi

Birey bazlı düşünüldüğünde bir insanın her anına yönelik kurallar üretmek ve o kurallar çerçevesinde bireyi denetlemek mümkün değildir. Yani vicdani boşluk sadece Kur'an açısından değil tüm sistemler için söz konusudur. Zaten çevre sorunlarıyla bağlantılı olarak çevre etiği ve eğitimi gündeme getirilmiştir (Singer, 2011, 378-380). Çevre ahlakının

tanımında da bilinç ve vicdani sorumluluk yaşanabilir bir çevre oluşturmanın ve bunun sürdürülebilirliğinin şartı olarak görülmüştür (Çepel, 2016, s. 99). Zira çevre sorunlarının sadece hukuki yaptırımlarla veya polisiye tedbirlerle çözülemeyeceği anlaşılmıştır. Bu sebeple vicdani boşluk olarak tanımlanan alana en etkin şekilde ahlâkî değer yargıları üzerinden sirayet edilmeye çalışılmaktadır. Bu noktada varlığa değer atfında bütüncül bir bakışı besleyeceği için ahlakın hangi epistemolojik ve ontolojik anlayışa dayanacağı gündeme gelmektedir (Türer, 2015, 100-07).

4.1. Ruhunu Kur'ân'dan alan ahlak anlayışı

Çevre sorunlarına katkı konusunda ruhunu Kur'an'dan alan; "Allah'ın emirlerine saygı ve mahlukatına şefkat-merhamet" ilkeleri üzerinden şekillenen ahlak anlayışının daha etkin olacağı rahatlıkla söylenebilir (Kandemir, 1982, 15). Zira; varlığın kutsalla yoğrulması anlamı taşıyan bu anlayışın derin ekolojik anlayışından daha etkin bir nüfuz alanına sahip olacağı muhakkaktır. Zaten modernitenin kendi anlayışı üzerinden oluşturduğu ahlak anlayışının ilgili boşluğu dolduramaması inanç bağından yoksunluğu sebebiyledir (Tepe, 2016, 107-113). Çünkü; hiçbir sistem, inancın birey ve toplumun kılcal damarlarına kadar sağladığı etkin gücü sağlayamamaktadır. Devletin yasalarını enseinde hissetmekle inandığı Allah'ın kendisine şahdamarından daha yakın olduğunu (Kâf 50/16) veya her yaptığı için melekler tarafından kayda alındığını (İnfitâr 82/10-12) ve bunun hesabının sorulacağını (Kıyâme 75/36) hissetmek arasında ciddi anlamda mahiyet farkı vardır. Yani yemek için yaşamakla yaşamak için yemek farklı değer yargılarının ürünüdür. Tüketime yön veren değerlerin, tüketimin asıl amacı olan ihtiyaca uygunluk, yeterlilik ve israfa kaçmama gibi unsurlara katkı sağlaması gerekmektedir.

Vicdani boşluğun ihtiyaç duyduğu ilkelere açısından bakıldığında Kur'ân'ın bu alanı rahatça doldurduğunu söylemek mümkündür. Zira Kur'ân'ın ana gövdesini ahlakî ilkelere oluşturduğunu söylemek hiç de abartı olmayacaktır. Sınırlı sayıda muâmelata tekabül eden ayet varken, Kur'ân'ın neredeyse bütün ayetlerini ahlâkî yapıyla ilişkilendirmek mümkündür (Reşid Rızâ, 1947, 1/19). Ancak tarihî süreç içerisinde zamanın ruhuna uygun olarak bu ahlakî ilkeler, genelde, insandan insana ilişkiler ağı kapsamında ele alınmıştır. Bunların, günün öne çıkan ihtiyaçları bağlamında çevre problemleriyle de daha özel bir ilişki ağı oluşturularak yeniden yorumlanması gerekmektedir. Bu bağlamda israfın sirayet ettiği tüm alanların özel bir önemi vardır. Çünkü bugün, insanın varlıkla girdiği ilişki, çeşitliliği, yöntemleri, karşılıklı etkileşimi; insanın ihtiyaçları, tüketim imkanları ve alışkanlığı açısından dünkü ile aynı değildir (Türkiye İsrar Raporu, 2018, 88-161). Bu yüzden israf, insanın ilişkili olduğu varlığın her boyutla ilişkili şekilde ele alınmakta ve değerlendirilmektedir. Dolayısıyla da Kur'ânî ahlak varlıkla ilişkinin bütün boyutlarına sirayet etmelidir.

Sağlıktan zaman yönetimine, üretimden tüketime birçok alanda hızlı değişim söz konusu olduğu günümüzde bireysel israf yanında kamusal alanda yapılan israf da son derece önemli hale gelmiştir. Bireye yönelik çabalar yanında kamu kurum ve kuruluşlarında personel sisteminin sürekli güncellenmeye çalışılması; işe girişten emeklilik aşamalarına kadar insan kaynakları yönetimi için geliştirilmeye çalışılan yeni modeller ve bu kapsamda ele alınan etkinlik ve verimlilik analizleri, performans değerlendirme çabaları ve başarıyı ödüllendirme girişimleri (Resmi Gazete, 2019, 151) tümüyle bu yeni şartların gereğidir. Bütün bunlar süregelen siyasal ve kültürel değişimin tabii sonucudur.

Gelinen noktada, ortaya çıkan çevre problemleri, yalın haliyle “İsraftan sakının!” genellemesiyle halledilebilecek nitelikte değildir. Bu yüzden Kur’ân’ın meseleye yaklaşımı iyi analiz edilip onun varmak istediği maksat anlaşıldıktan sonra insanlara sunulmalıdır. Çünkü; bir yandan bireyin yaşam hakkını, diğer yandan da devletin sürekliliğini korumak; ihtiyaç alanlarındaki tüketimi sürdürmek gerekmektedir. Bütün bunlar yapılırken aynı titizlikle gelecek nesillerin yaşam hakkının da gözetilmesi gerekmektedir. Ayrıca her bireyin kaliteli bir yaşam sürme hakkı da söz konusudur. Bu yüzden, tedavi için zorunlu bir ilaç yan etkileri dolayısıyla yasaklanamayacağı gibi insanlığın yaşam hakkı da çevresel sıkıntılar dolayısıyla tümüyle sınırlandırılmayacaktır. İşte tam bu noktada ilkeler devreye girmek zorundadır. Dikkat edilirse Kur’an, tam da bu meseleyi dengelemek; bireyin yaşam hakkını elinden almamakta (Mâide 5/87, 88; A’râf 7/32), ümmetin ittifakla kabul ettiği gibi aksine, canı, malı, aklı, dini, nesli korumayı ana ilkeleri arasında saymaktadır (Şâtubî, 1997, 1/31). İslam fıkında hacir konusu gündeme geldiğinde insanın eda ehliyetine çok fazla müdahale edilmemeye çalışılması bu hassasiyetten kaynaklanmış olmalıdır. O, varlığın bütün boyutlarıyla insanın hizmetine sunulduğunu ifade etmekte ama verilen bu hakkı kullanımda mutedil (iktisat) olmayı önermektedir.

Kur’an, bu hakkı insana verirken bir keyfilîğe de müsaade etmemektedir. Tümel olarak bakıldığında, insana iyi ve kötü duyguların yüklediğini belirttikten sonra kötü duygulardan arınma gerekliliğinin hatırlatılması ve bu yönde rehberlik yapılması bu noktadaki en önemli sınırlamadır (Şems 91/8-10; İnsan 76/2, 3). Varlık üzerindeki tasarruf yetkisi açısından baktığımızda ise helal olmayan yere harcamayı da israf addederek zaten ciddi anlamda bir sınırlama daha getirmiş olmaktadır. Kaldı ki iktisatlı davranan ve israf eden

arasındaki farka “Eğer onlar Tevrat’a, İncil’e ve rableri tarafından kendilerine indirilen Kur’an’ın hükümlerine uysalardı şüphesiz yerüstü ve yeraltı nimetleri içinde yüzerlerdi. Gerçi onların arasında itidalli/ölçülü (iktisatlı), sözden anlayan kimseler de vardır. Fakat pek çoğu son derece kötü işler yapmakla meşguldür.” (Mâide 5/66.) ayetiyle ayrıca vurgu yapılmaktadır.

Çevre sorunlarının çözümünde öne sürülen sürdürülebilir maddî verimliliğin ve sosyal mutluluğun dinî temelli iktisatlı tutum ve onun oluşturduğu ahlaki tavırla doğrudan ilişkisi vardır (Zemahşerî, 1/352; Esed, 1999, 1/206). Bu açıdan bakıldığında konuya Kur’an’ın önerdiği ahlaki normlarla insanın aracısız ve kısıtsız katkısının sağlanması mümkündür. Çünkü ruhunu Kur’ân’dan alan kolektif ruh, insanları bütünlük düşünen gönüllü aktivist haline getirecektir. Bugün, çevre bilinci ve duyarlılığının hem bireysel ve hem de toplumsal bazda kolektif bir ruhla ele alınması gerektiğine vurgu yapılması bundandır (Parlak, 2004, 20).

4.2. İsrâf algısının eğitimle bilince dönüştürülme zorunluluğu

Günümüzde eğitim, sadece örgün eğitim olarak düşünülmemekte, toplumun tüm kesimlerini kapsayan ve hayat boyu devam eden sistemli bir faaliyeti ifade etmektedir (https://www.ab.gov.tr/files/rehber/09_rehber.pdf, 5; Yüksek Öğretimde Kalite, 2014, 21). Burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus da bu eğitimin şekli, içeriği ve ilgili ahlaki yapının eğitim üzerinden pratiğe nasıl dönüştürülebileceğidir. Örneğin, geleneksel eğitimin yerini maddî ve zaman tasarrufunu da dikkate alarak online eğitime bırakmaya başladığı günümüzde (Gallacher, 2020, 15/78) ruhunu Kur’ân’dan alan çevre konusundaki eğitimin entegrasyonun nasıl sağlanacağı analiz edilmelidir. Kur’an’ın dile getirdiği iman-amel birlikteliği ve ihlas

konularıyla da doğrudan ilişkili olan meselelerin bu boyutunun, eğitimde dünyanın geldiği noktaya nasıl taşınabileceği üzerinde mutlaka durulmalı, açıklar giderilmelidir. İsraf algısına işin sağlık ve zaman boyutu gibi tali unsurlar da eklenmelidir. Çünkü israfın önemli bir nedeninin bilgi yetersizliği ve boşa zaman harcama olduğu bilinmektedir (Türkiye İsraf Raporu 2018, 20). Ayrıca israf bugün, üretimden tüketime geniş bir yelpazede ele alınmaktadır.

Sadece gıdada kayıp ve israfı değerlendirmek veya önlemek, hasat öncesi faktörler ve hasat edilmeyen ürünler; hasat ve ilk muamele, depolama; nakliye ve lojistik; işleme ve paketleme; perakende; tüketim olmak üzere bir çok başlığı gündeme getirmektedir. Kaldı ki her başlık kendi içerisinde birçok alt birimi de içerisinde barındırmaktadır (Türkiye'nin Gıda Kayıpları ve İsrafının Önlenmesi, Azaltılması ve Yönetimine İlişkin Ulusal Strateji Belgesi ve Eylem Planı, 2020, 13). Bu süreçlerde yer alan her bir adımın bilince dönüşmeden çözülmesi mümkün değildir.

Netice olarak kullanılan kaynakların rasyonel ve verimli kullanımı bilinç düzeyinin artırılmasıyla doğrudan ilişkilidir (Türkiye İsraf Raporu 2018, 12). Üretim zincirinin ilk halkasından tüketimin son noktasına kadar israf ancak her aşamada hissedilen bilinçle önlenmektedir. Çevre açısından değerlendirildiğinde bilinç düzeyi ile tüketicinin eğitim seviyeleri arasında %95 oranında ilişkinin olduğu; eğitim düzeyi arttıkça bilinç düzeyinin arttığı görülmüştür (Babaoğlu, 2016, 34). Bu yüzden çevre eğitiminin kendine özgü içeriği ve yöntemleriyle gündeme geldiği unutulmamalıdır (İbrahim, 1997, 23-27; Zengin, 2008, 229-243). İsrafı önlemek ve bunun gereği olan ahlaki formu kazanmak için de eğitim alt yapısındaki sorunların giderilmesi gerekmektedir.

5. Sonuç

Çevre sorunları insan-çevre ilişkisi açısından değerlendirildiğinde kendine özgü içeriği ile yirminci yüzyılın ortalarından itibaren gündeme gelmeye başlamıştır. Geldiği nokta itibarıyla insanlığın ve hatta topyekûn varlığın geleceğini tehdit eder boyutlara ulaşmıştır. Bu sebeple sorun odaklı yapısıyla insanlığın en önemli gündem maddelerinden birisidir. Kur'an temelli bir düşünce konuyla ilişkilendirilirken sorunun bugünkü muhtevasıyla tanınması gerekmektedir.

Ulaştığı boyutlar itibarıyla çevre problemleriyle mücadele dünya ile eşgüdüm halinde yürütülmek zorundadır. Bu bağlamda Müslüman dünyanın da inancının temel kaynağı olan Kur'an ve onun ürettiği kültürel birikim üzerinden hafızasını yenilemeli ve dünyanın ilgili sorununa çözüm önerileri sunulmalıdır.

Kur'an'ın genel anlamdaki tanımlamasından israfa hiçbir şekline olumlu bakılmadığı, ekonomik boyutta israfın haram olduğu, helal olmayan yerlere harcama yapılamayacağı genel ilkesi çıkarılmış, ancak israf ve cimrilik sınırları birey ve topluma göre değişeceğinden harcamanın sınırları kesin çizgilerle belirlenmemiştir. Çünkü; meselenin boyutları birey ve topluma göre değişmektedir. Tasarruf hürriyeti Allah'ın insana verdiği en temel hak olduğu düşünüldüğünden burada getirilen sınırın "başkasına zarar vermeme noktası" olduğu anlaşılmıştır.

Çevre-israf ilişkisinin en temel noktasının kişinin inisiyatifine bırakılan vicdani boşluk alanı olduğu tespit edilmiştir. Ancak vicdanî boşluk olarak nitelenen alanı Kur'an'ın keyfiliğe bırakmadığı, önerdiği ahlaki ilkelerle kapattığı tespiti yapılmıştır. Çevre sorunlarına Kur'an temelli israf anlayışıyla çözümün en önemli ayırıcı noktasının burası olduğu sonucuna varılmıştır.

Kur'an'ın israf kavramını kendi dünya tasavvuru içerisinde daha geniş kapsamlı kullandığı anlaşılmaktadır. Zamanla anlam daralmasına uğrayarak kavramın içinde barındırdığı ekonomik harcama anlamının öne çıktığı, geleneksel noktada modern dönemin devlet yönetiminin şekillendirdiği laik yönetim anlayışıyla uyumlu bir kullanım niteliği kazandığı anlaşılmaktadır.

Çevre sorunlarıyla ekonomi teorileri arasında ilişki bulunmakta, israf anlayışının bugün mer'î ekonomik sistemler bazında kendi düşünce yapılarına uygun şekilde dile getirildiği anlaşılmaktadır. Yürürlükteki formal düzeneklerin kurucu ve kurgulayıcısı İslam düşüncesi olmadığından yapılan açılımların ilgili sisteme entegrasyonu de o zemin üzerinden olmak zorunda kalmaktadır. Bu, Kur'an'ın öngördüğü israf anlayışının etkisini sınırlamakta, bireysel hassasiyete bağlı bir davranış biçimi olarak kalmasına sebep olmaktadır. Bu yapıyla adeta aparat işlevi görmektedir. Bu sebeple Müslüman kendi

ekonomik gelişim modelini tamamlamalı, mer'î ekonomik görüşler çerçevesinde nasıl bir model önerdiğini bütüncül bir anlayışla değerlendirmelidir.

Kur'an temelli israf anlayışının ayırıcı bir unsuru da nafaka veya hayır nitelikli dahi olsa harcamalarla israfı ilişkilendirmesidir. Dolayısıyla her durumda mu'tedil davranış (iktisat) Kur'ân'ın temel ilkesidir.

Çevre sorunlarının üstesinden geleme noktasında eğitimin özel bir yeri vardır. Çevre duyarlılığı eğitimin katkısıyla bilinç/şuur haline dönüştürülmelidir. Söz konusu yönleriyle Kur'an temelli israf algısının çevre sorunlarına katkısı Müslüman toplumların eğitim seviyelerinin dünyanın geldiği noktaya taşınmasıyla mümkün olabilecektir. Kur'an'ın israf algısının ahlaki prensipleriyle yoğrulmuş olarak ilgili eğitim düzeyi üzerinden güncellenmesi, birey ve toplum nezdinde içselleştirilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Akın G., (2017). İnsan Çevre Etkileşimi, *Bilgin Yayınları*, Ankara.
- el-Âlûsî, ŞSM., (1997). Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'a'zîm ve's-seb'i'l-mes'ânî, *Dâru'l-Fikr*, Beyrut.
- Altuntaş H., Şatır Aİ., (2013). Modern ve Postmodern Dünyada Çevre Bilincinin Dünü, Bugünü ve Yarını, *Çevre ve Ahlak Sempozyumu*, 4-5 Ekim, Gaziantep.
- Apaydın HY., (1996). "Hacir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 14/513-517.
- Babaoğul M., Şener A., Buğday EB., (2016). Tüketici Profili Eğilim ve Davranışlarının Analizi, *T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı yayınları*, Ankara.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Camiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. Matbaatu's-Selefiyye, Kahire: 1400.
- Cengiz K., (2001) "İsraf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 23/178-180.
- Cürcânî SŞ, (2004). Mu'cemu't-ta'rîfât, thk. *Muhammed Sıddık Minşâvî*, *Dâru'l-Fadîle*, Kahire.
- Çepel N., (1995). Çevre Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü, *Tema Yayınları*, İstanbul.
- Gallacher S., (2020). Eğitim Belgelerindeki Değişim, *YÖK Yüsek Öğretim Dergisi*, Ankara, 15/78.
- Dâmeğânî HM., (1983). Kâmûsu'l-Kur'an, thk. *Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl*, *Dâru'l-İlm*, Beyrut.
- Erdoğan M., (2015). Fıkıh ve Hukuk Terimleri, *Ensar Yayınları*, İstanbul.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hasan Ahmed (1979). Mu'cemu Mekâyîsu'l-luğa, thk. *Abdüsselâm Muhammed Hârûn*, *Dâru'l-Fikr*.
- İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, *Dâru'l-Meârif*, Kahire: ts.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir, (2016). Makâsîdu's-şer'îti'l-islâmîyye, thk. *Muhammed Zuhaylî*, *Dâru'l-Felah*, Şam.
- Kandemir MY., (1982). Örneklerle İslâm Ahlâkı, *Nesil Yayınları*, İstanbul.
- Kayadibi F., (2008) Çevre Sorunları ve Dinlerin Çevreye Bakışı, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, İstanbul Büyükşehir Şehir Belediyesi, İstanbul.
- Parlak B., (2004). Çevre-Ekoloji-Çevrebilim: Kavramsal Bir Tartışma, *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar Kitabı içerisinde*, ed: Mehmet C. *Marın-Uğur Yıldırım*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Râğîb el-İsfahânî, (1997). Müfredâtü el-fâzî'l-Kur'an, *Safvan Adnan Dâvûdî*, *Dâru'l-Kalem*, Beyrut.
- Râzî F., (1981). Tefsîru'l-fahri'r-Râzî, *Dâru'l-Fikr*, Beyrut.
- Reşid R., (1947). Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm, *Dâru'l-Menâr*, Kahire.
- Sâys MA., (2010). Tefsîru âyâtü'l-ahkâm, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Lübnan.
- Singer P., (2011). Pratik Etik, *çev. Nedim Çatlı, ithaki*, İstanbul.

- eş-Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî, (1997). el-Muvâfakât, *Dâru'bnü Affân*, Arabistan.
- Şevkânî, Ali b. Muhammed, (1997). Fethu'l-kadîr, *Dâru'l-Ma'rife*, Beyrut.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, (2000). Câmî'u'l-beyân fî te'vîli âyî'l-Kur'ân, *thk. Ahmed Muhammed Şâkir Müessesetü'r-Risâle*.
- Tepe H., (2016). Pratik Etik, *BigeSu*, Ankara.
- Türer C., (2015). Ahlâk ve Eğitim: Şahsiyetin Oluşturulması, *Eğitim ve Ahlâk Şurası Kitabı* içerisinde, Ankara.
- Türkmen L., (2008). Ekolojik Konu ve Sorunlar, *Çevre Eğitimi kitabı içerisinde*, ed: Orçun Bozkurt, Pegem Akademi, Ankara.
- Ünal V., (2010). Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Konya.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-'ekâvîl fî vücûhu't-te'vil*, *Dâru'l-Ma'rife*, Beyrut: ts.
- T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019). 2019 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı, <http://www.sbb.gov.tr/2019-yili-cumhurbaskanligi-yil-lik-programi-resmi-gazetede-yayimlanmistir/> (Erişim tarihi: Eylül 2020).
- T.C. Ticaret Bakanlığı, (2018). Türkiye İsrâf Raporu 2018, Ankara.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, (2020). Türkiye'nin Gıda Kayıpları ve İsrâfının Önlenmesi, Azaltılması ve Yönetimine İlişkin Ulusal Strateji Belgesi ve Eylem Planı, *Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü*, Ankara.
- URL-1, https://www.ab.gov.tr/files/rehber/09_rehber.pdf
- YÖK, (2014). Yüksek Öğretimde Kalite, *Ankara Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü*, Ankara.